

ДОСЛІДЖЕННЯ МОВИ ПАМ'ЯТКИ ЯК НАДІЙНИЙ СПОСІБ ЇЇ ЛОКАЛІЗАЦІЇ

Анотація. Попри те, що пам'ятка докладно локалізована - її текст містить дату й місце переписування, а також у ній названо автора, місце переписування пам'ятки – Воиень, в історії її вивчення актуальною є українсько-білоруська дискусія про право спадщини на неї. У статті наведено додаткові дані щодо кваліфікації так званих білоруських мовних рис на користь її українськості.

Ключові слова: історія української мови, українсько-білоруські міжмовні контакти, дослідження мови пам'яток, діалект.

Summary. Without regard to that sight is thoroughly noncommunicative is its text contains a date and place of copying, and also an author is adopted in her, place of copying of sight – Воиень, in history of its study the Ukrainian-Byelorussian discussion about the right of inheritance to her is actual. In the article additional information is resulted in relation to qualification of the so called Byelorussian linguistic lines in behalf of its Ukrainian origin.

Key words: history of Ukrainian, Ukrainian-Byelorussian interlingual contacts, research of language of sights, dialect.

Четья-Мінея 1489 р. є спробою перекладу конфесійного тексту народною мовою і зберігається в Інституті рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. В.В. Вернадського НАН України під шифром ДА / 415 л.

Матеріали Четьї використовують у своїх працях багато дослідників: О.Соболевський [11], І.Недешев [6], Ю.Карський [5], М.Карпинський [4], В.Перетц [8]. Мову цієї пам'ятки вивчали М.Грушевський [2,99], П.Плющ [9,74], А.Журавський [3,84-89], К.Симонова [10], Д.Гринчишин [1] та ін. Четья досить виразно фіксує трансформацію церковнослов'янської мови в українську, насичуючи її елементами української мови на різних рівнях: у фонетиці, морфології, лексиці, синтаксисі. Оскільки Четья збереглася у списку, віднайденому на Холмщині (надійшла до Археологічного музею при Київській духовній академії з Сідлецької губернії у 1880 р.), деякі дослідники, насамперед білоруські (М. Карпинський, Ю. Карський, А. Журавський), кваліфікують її як білоруську.

Крім таких спільних українсько-білоруських рис, відбитих у пам'ятці, як рефлексія *рѣ* як *ры: грыггань* (305 зв.), *кывавоє* (355), наявності повноголосних форм, *ѣе* → *іе*, *ѣ/ѣ*, *е* → *о* (після шиплячих), *сѣ* → *из* (*изжалишьса* (371 зв.), *сповѣдаю* (299), *х* → *ф* (*Ѣрифонъ* (349)), до рис білоруської мови, відбитих у пам'ятці, ці дослідники залічують наступні:

Наявне „акання”, „якання”, тобто вживання *а* на місці ненаголошеного *о* та *я* (*ѡ, ѡ*) на місці *є*, наприклад: *багачѣство* (58 зв.), *вчарашнии* (164 зв.), *каравель* (94), *ласкаво* (30 зв.), *манастирь* (5), *моланья* (182), *паганьски* (354), *панамарь* (8 зв.), *помагає(т)* (292 зв.), *потапта(л)* (207 зв.), *подабаєть* (175), *працаєть* (20 зв., 90 зв., 350), *радаватиса* (297), *васла* (94 зв., 246), *васло* (93), *тагиптаны* (171) й под. Насамперед відзначимо, що ці приклади не є репрезентативними через обмежену кількість як самих слів, так, головню, повторюва-

них коренів цих слів. Вважаємо, що цю рису не можна беззастережно розглядати як виключно білоруську. А з'ясовуючи випадки «якання» в пам'ятці, зауважимо, що слово *тагиптаны* – запозичення, отже, не може бути показовим; а слово *васло* засвідчено в Четьї всього чотири рази в однакових, повторених сюжетах. Таким чином, цей приклад теж не може бути підставою для серйозних висновків. Ймовірно, може йтися про лексикалізацію цього фонетичного явища, подібні випадки якого зустрічаються в сучасних українських говірках Підляшшя, наприклад, *зя'зюля* – ‘зозуля’. Щодо прикладу *вчарашнии*, то, очевидно, йдеться про відбиття у пам'ятці діалектної західноволинської риси – обниженої вимови *е* як *а*. Обнижений вокалізм (*и* → *е*, *е* → *а*) характерний для говірок Західної Волині. Частина наведених прикладів «акання» (*а* на місці ненаголошеного *о*) може бути пояснена, на нашу думку, як таке, що виникло внаслідок регресивної асиміляції - під впливом *а* наступного складу, тобто фонетично, а в слові *працаєть* можна пояснити морфологічно. Подібні приклади (з „аканням”), зокрема для позначення ітеративної дії, можна зустріти як в українській літературній мові: *помог'ти* - *допомог'ти*, - *допома'гати*; так, і в діалектній: *робити* - *пораб'ляти*, *нараб'ляти*, *рости* - *пора'растати*, *напрос'тити*, - *напра'цяти* (‘робити простим’), *прос'тити* - *пра'цяти*, *ко'сити* - *по'за'кашовати* й под.

Про непоказовість цих прикладів як атрибутів білоруської мови може свідчити й те, що не всі фіксовані у Четьї слова з *а* на місці *о* властиві лише білоруській мові. Більшість із них фіксується уже в пам'ятках староукраїнської мови. А, крім того, говорячи про «акання», слід звернути увагу й на численні випадки вживання слів з гіперичним „оканням”: *вораны* (171), *вораньєю* (там же), *двожды* (6), *єроусолимъ* (200), *Лазора* (321 зв.), *Лазору* (322), *роспадолоса* (169), *сотона* (324 зв.), *оудоланмоса* (210) та інші. Подібне фонетичне явище гіперично-

го „окання” характерне для широкого ареалу побутування й сучасних північноукраїнських говорів.

Вживання **є** на місці ненаголошеного **я** (перезвук **а** → **є** після м’яких приголосних та **й**, властивий для північних, широкого ареалу південно-західних українських говірок, зокрема західноволинських). Це фонетичне явище відображене у тексті Четьї досить широко, про що можуть свідчити такі приклади: **досегноуґти** (189), **колодези** (212 зв.), **любечи** (118 зв.), **вктєврѧ** (45 зв., 46 зв.), **принела** (173, 223 зв.), **поменоуґти** (162), **помнечи** (214 зв.), **проклетыи** (240), **светитєли** (127), **светый** (47 зв.), **светыню** (16 зв.), **свещеники** (16 зв.), **тєрпечи** (169 зв.), **тисечника** (262), **оувєдати** (237 зв., 238), **хотєчо** (172 зв.) та інші.

Гадаємо, що назване фонетичне явище не можна розглядати як рису лише білоруської мови. Як твердить І. Огієнко [7,248], вживання **є** замість **я** було живим явищем і на західноукраїнських землях, особливо на північноукраїнських і займало значно більший ареал поширення в українських говорах, ніж у білоруських. За твердженням Ю. Карського [5,102], перехід **а** (графічно **я**) в **є** відомий не всім білоруським говіркам, а лише південним і південно-західним, контактним з говірками української мови, і цілком збігається з подібною рисою - перезвуком - північноукраїнських говірок, тобто переходом **а** → **є** після м’яких приголосних. Аналізуючи мову писемних пам’яток і діалектних даних, І. Огієнко робить висновок, що вживання **є** на місці **я** є „чи не більше ознака таки наша, українська, яку й до канцелярій і літератури XV – XVIII віків занесли також українці з північно- і західноукраїнських земель” [7,248]. Ця фонетична риса характерна для північних та південно-західних говорів.

Фіксацію **є** на місці **ѣ** як у середині слів, так і в кінці: **века** (43 зв.), **вѣре** (41 зв.), **видели** (39), **вотрое** (48), **вѣ городе** (107), **грехо(в)** (72), **дєвѣ** (113 зв.), **єхалѣ** (54), **вѣ законє** (116), **звєздами** (43), **на иконє** (109), **мѣсте** (95 зв.), **посинели** (144 зв.), **прадедоу** (115), **раздєлалѣ** (12 зв.), **река** (9 зв.), **на светилє** (26), **телѣ** (2 зв.), **вѣ храмє** (36), **цєловати** (37 зв.) та інші. К. Симонова [10], спираючись на попередні дослідження, кваліфікує як спільну українсько-білоруську рису. Таке написання в Четьї можна розглядати як північноукраїнську рефлексію **ѣ**. Наявність **є** на місці **ѣ** І.Огієнко [7,238-239] пояснює двома причинами: 1) сильним впливом на мову тодішніх урядових канцелярій північноукраїнської вимови, яка несла свою живу ознаку **ѣ** > **є** в ненаголошених складах; 2) впливом південнослов’янських рукописів, який підтримував звичку плутати **ѣ** з **є**.

Про північноукраїнську рефлексію голосного [e] в Четьї, на думку В. Перетца, свідчать також деякі приклади, які фіксують сліди дифтонга з [e] в закритому складі: **є** → **ю** - **нюжъли** (360 зв.), **ноу(ж)ли** (340 зв., 341), **заноужъ** (347 зв., 375), **заноуж** (289 зв., 361, 367, 368 зв., 372 зв. 374, 364 – двічі) і под.

Також до білоруських рис, засвідчених у Четьї, М. Карпинський [4,85] залічує ще вживання **и** на місці **ы**. Однак на помилковість такого твердження вказав ще В. Перетц [8,6], кваліфікувавши цю фонетичну рису однозначно як українську, відзначаючи, що чергування (плутання) **ы** та **и** є особливо характерним для українських пам’яток.

Дуже помітною прикметою мови Четьї, яка характерна тільки для пам’яток української мови, а також є її актуальною живомовною рисою, вважаємо препозиційне вживання зворотної частки **сѧ**, ознакою, яка не є і не була ніколи білоруською (ні діалектною, ні рисою літературної мови, немає її і в пам’ятках білоруської мови), проте відбиває рису широкого ареалу західноукраїнських говорів і дуже широко засвідчена у Четьї попри її жанр – конфесійної пам’ятки (283 випадки): **сѧ бѣ роскаль** (329 зв.), **сѧ противети** (321 зв.), **сѧ допитати** (20 зв.), **сѧ валлю(т)** (340 зв.) та ін.

Як свідчить аналіз, у Четьї немає якихось специфічних фонетичних, морфологічних чи лексичних рис, які були б властиві лише білоруській мові (хіба що «якання», про нечисельні приклади якого ми вже говорили) і на основі яких можна було б кваліфікувати досліджувану пам’ятку як білоруську. Навпаки, у Четьї зафіксовано досить велику кількість фонетичних, морфологічних, лексичних і словотвірних особливостей, характерних для української мови (и на місці **ѣ**, у (ю) на місці етимологічних **о**, **є**, **и** на місці **є**, **є** на місці ненаголошеного **и**, змішування **ы** з **и**, нове **ѣ** на місці **є**, м’яке **ц**, закінчення **-ови** (**-єви**) у давальному відмінку однини іменників давніх основ на **-*ѡ**, **-*јѡ**, форми кличного відмінка, вказівний займенник **сєсь**, суфікс **-ощи**, наявність **гі**, **кі**, **хі**, у на місці ненаголошеного **о**, вживання **є** на місці **и** та **и** на місці ненаголошеного **є** (**и**), втрата дзвінкими приголосними дзвінкості перед глухими, закінчення **-ий** в родовому відмінку множини, наявність вказівного займенника **сєсь**, препозиційне вживання зворотної частки **сѧ** та інші. Тому цілком справедливо дану пам’ятку розглядати як українську. Очевидно, як твердять і попередні дослідники пам’ятки, Четья була списана білоруським писарем Березкою з галицько-волинського оригіналу, про що свідчать мовні риси, зафіксовані в пам’ятці.

Література

1. Дмитро Гринчишин. Четья 1489 року – видатна конфесійна пам’ятка української мови // Записки наукового товариства імені Шевченка. Т. ССХХІХ. Праці філологічної секції. – Львів, 1995. – С. 251–276.
2. Грушевський М. Історія української літератури. – К., 1926. – Т. 5, вип. 1. – С. 99.

3. Жураўскі А.І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. – Мінськ, 1967. – Т.1. – С.84–89.
4. Карпинский М. Западно-русская Четья 1489 года // Русский филологический вестник. – 1889. – № 1. – С. 59–106.
5. Карский Е. Белорусы. Язык белорусского племени. Исторический очерк звуков белорусского наречия. – Варшава, 1908. – Т.2.
6. Недешев И. Исторический обзор важнейших звуковых и морфологических особенностей белорусских говоров. – Варшава, 1884.
7. Огієнко І. Українська літературна мова XVI в. і Крехівський апостол 1560-х р. – Варшава, 1930. – Т. 1. – С. 248.
8. Перетц В.Н. К изучению Четьи 1489 г.// Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII вв. – Л., 1928. – Вып. 2. – С. 1–107.
9. Плющ П.П. Нариси з історії української літературної мови. – К., 1958. – С. 74.
10. Симонова К.С.Українська мова в конфесійному письменстві XV ст.. (на матеріалі „Четьї”(1489) // Жанри і стилі в історії української літературної мови. – К., 1989. – С.56–79.
11. Соболевский А. Очерки по истории русского языка. – К., 1884; його ж. Лекции по истории русского языка. – 2-е изд. – К., 1891.